Михайлуца М.І.

Репресії духовенства на Одещині у 1940–1945 рр. (на матеріалах архіву УСБУ в Одеській області)

Вивчення діяльності сталінської репресивної машини в роки Другої світової війни ускладнено тим, що внутрішнє життя республіки після нападу фашистської Німеччини та її союзників визначалося Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року «Про воєнний стан». На території України, різнопланові функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення державної безпеки та громадського порядку, боротьби з т.зв. «контрреволюцією» та зрадниками Батьківщини знаходилися в руках військових рад фронтів, армій та округів тощо.

Організація та функціонування судової системи в республіці і в областях, в значній мірі, визначалося «Положенням про військові трибунали в місцевостях, які оголошені на воєнному стані». Зі звільненням територій України від окупантів поступово відновлювалася передвоєнна каральна система.

Кримінально-процесуальне законодавство також зазнало змін, особливо в бік спрощення. Процедура ведення слідства (допити, дізнання), порядок розгляду справ підслідних, та й сам суд, максимально примітивізувалися і нівелювалися. Часто навіть не вимагалося санкції прокурору на притягнення людини до відповідальності. Органи дізнання та слідства були безконтрольними в діях, а їх компетенція значно розширювалася. Ті справи, які були віднесені до розряду особливо небезпечних злочинів перед державою (зрада, шпигунство, співпраця з окупантами та ін.) розглядалися і військовими трибуналами військ НКВС.

Згідно з директивою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР за № 252/3 від 11 травня 1943 р.[1] на НКВС та НКДБ покладалося завдання щодо проведення контррозвідки, боротьба зі шпигунською,

---

[1] *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К.: Либідь; Військо-України, 1994. – С. 121, 123.

диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю іноземних розвідок тощо. Окремо виділялося завдання «боротьби з антирадянськими елементами та проявами шкідництва в народному господарстві та суспільному житті». Цей пункт директиви санкціонував масові репресії на визволених Червоною армією територіях.

Не обійшла перманентна «кривава хвиля» й малочисельне духовенство Одещини. У 1930-х рр. в регіоні, за нашими підрахунками, було знищено більше 110 представників кліру[2]. За даними «Одеського мартирологу» в період з 1941 по 1952 рр. було репресовано 49 представників віруючої громади Одещини, з них 35 священнослужителів, 14 монахів та інших служителів культу[3].

У першу чергу постраждали за віру в Бога й служіння Церкві священики. Після збройного приєднання території Південної Бессарабії до СРСР у червні 1940 р. розпочалася активна «чистка» території від «антирадянського елементу». Зокрема, представники духовенства звинувачувалися у тому, що за румунського володарювання були активними членами контрреволюційних фашистських партій (наприклад: «кузістів»[4], «Фронту національного відродження»[5] та ін.), пропагували серед прихожан неприйняття комуністичних ідей в краї, закликали в проповідях до єврейських погромів і вигнання євреїв з Бессарабії, «розповсюджували брехню» щодо голоду та заборони релігії в СРСР. Перший груповий процес над священиками, членами Румунської націонал-християнської партії («кузістів»), розпочався у липні 1940 р.[6]

---

[2] Підраховано за матеріалами архіву УСБУ в Одеській обл.

[3] Одеський мартиролог: Данні про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. – Одеса: ОКФО, 1997. – С. 677.

[4] «Кузісти» — румунська національно-християнська партія, заснована професором А. Кузом і належала до розряду правих організацій. Пропагувала теорію расової та національної виключності під гаслом «Король, Христос і нація».

[5] «Фронт національного відродження» — організація, утворена за указом короля Румунії після розпуску і заборони усіх політичних партій у 1938 р.

[6] Архів УСБУ в Одеській обл. – Спр. 22646-п. – Арк. 1–189.

Організаторами партії в Бессарабії ще в 1937–1938 рр. були Авакум Русу і професор духовної семінарії в Ізмаїлі Георгій Мунтяну (за деякими документами Мунтянов). Останній був заступником голови повітового комітету партії і служив священиком у сільській церкві с. Нерушай (нині Одеська область). За матеріалами слідства і за свідченням самих обвинувачених в організації Ізмаїльського повіту налічувалося 910 членів. Партія мала молодіжну організацію т. зв. «ланчієрів», які займалися передвиборчою пропагандою, переслідуванням людей, які не співчували їхнім поглядам. Це і стало причиною арешту членів «кузістської» партії — Г. П. Мунтяну (румунського підданого), І. С. Георгіу (молдаванина), С. В. Георгієва (болгарина) оперативно-чекістською групою. Слідство (безперервні допити, фізичний та моральний тиск на арештованих) продовжувалося біля трьох місяців. Але тільки 3 червня 1941 р. Особлива нарада при НКВС СРСР винесла вирок: Г. Мунтяну і І . Георгіу отримали по 8 років ВТТ, а С. Георгієва було засуджено до 5 років з наступним засланням до Красноярського краю[7].

За причетність до партії «кузістів» в 1930-ті рр., «експлуатацію селян-бідняків», «антирадянську агітацію та пропаганду в церкві» та організацію виступу селян проти сільради села Хаджи-Курда (нині — с. Камишове) після захоплення Бессарабії, було заарештовано священика А. В. Кострицького[8].

Основним доказом слідчого щодо «антирадянської діяльності» отця Афанасія (Кострицького) були заяви останнього в церкві під час проповіді: «Радянська влада не визнає релігії, радянська влада — влада безбожників!»[9].

А. Кострицький був заарештований за постановою слідчого УНКВС в Ізмаїльській області 28 квітня 1941 р., однак, через наближення фронту був направлений у Свердловську область і утримувався в тюрмі № 2 с. Нижня-Тура. Слідство пропонувало застосувати до «попа-кузіста» покарання за ст.ст. 54–10 ч. II та 54–13 КК УРСР — вищу міру покарання. Проте Особливою

[7] Архів УСБУ в Одеській обл. – Спр. 22646-п. – Арк. 71, 72, 73, 79–80.
[8] Там само. – Арк. 1–71.
[9] Там само. – Арк. 27.

нарадою при НКВС СРСР від 12 березня 1942 р. А. В. Кострицького за участь у «контрреволюційній партії» засудили до ВТТ на 10 років[10].

У даному випадку ми спостерігаємо розплату за погляди, життя та діяльність не тільки за давністю часу, а й за діяльність на території не підсудній законам СРСР. Люди розраховувалися за право на свободу совісті і політичне волевиявлення в минулому, проживаючи в іншій державі. Власне для сталінської репресивно-каральної системи таке було цілком властивим.

Окремою групою репресованих в роки Другої світової війни є священнослужителі, які не знайшли місця в радянському суспільстві і розуміючи всю безперспективність і небезпечність церковної пастирської служби після входження до СРСР Бессарабії, намагалися виїхати до Румунії. Як свідчать матеріали справ, особливо в період з червня 1940 р. по червень 1941 р., таких бажаючих було чимало. Так, наприкінці 1940 р. (26 грудня) на Ізмаїльщині було заарештовано колишніх священиків В. Н. Спанакі і Х. П. Бейлікчі (Бейдікчі), які «спільно проводили антирадянську агітацію, спрямовану на розповсюдження емігрантських настроїв серед населення, на підрив і дискредитацію заходів партії і радянського уряду». Також згадувався конкретна антирадянська діяльність — «ініціатива і організація надіслання колективної телеграми на адресу Радянського уряду і румунського консульства з клопотанням про виїзд до Румунії»[11]. Бажаючих виїхати з Бессарабії до Румунії (свідчення В. Н. Спанакі), було біля 90 чоловік. Переважну більшість становили етнічні румуни та молдавани, хоч були й болгари та українці. Певний відсоток становили колишні священики Ізмаїльщини та Аккерманщини — Х. Бейлікчі, Ф. Думбрава, Д. Манолеску, І. Якобан, В. Градинару, Ф. Богач, В. Бондаренко, П. Михайлович та ін. Мотиви й причини виїзду були різні: бажання з'єднатися з сім'єю, втеча від розправи та репресій, однак основною, на нашу думку, була відсутність перспективи пастирської діяльності.

---

[10] Архів УСБУ в Одеській обл. – Спр. 22646-п. – Арк. 71.
[11] Там само. – Спр. 17051-п. – Арк. 1.

Звичайно ж, влада не могла дозволити, щоб із соціалістичної держави виїжджали люди, незгодні з соціально-політичним устроєм, тому й фабрикувалися справи про «антирадянську діяльність». Особливою нарадою при НКВС СРСР від 6 травня 1942 р. священики В. Н. Спанакі і Х. П. Бейлікчі були засуджені до 10 років ВТТ і відправлені відбувати покарання в Свердловську область (Північний Уральський табір)[12].

Наступним мотивом арештів було співробітництво православного духовенства з Румунською православною місією в Трансністрії (Misiunea ortodoxâ românâ in Transnistria). Ця місія була направлена патріархом Румунії Никодимом з метою «пробудження християнського духу і релігійного ентузіазму»[13]. У грудневому номері за 1942 р. газети «Молва», яка (виходила в окупованій Одесі, керівник Місії митрополит Віссаріон (Пую) наголошував: «Сучасна війна ведеться не тільки проти більшовицьких вождів, але перед усім, проти ідеології, яка руйнує цивілізацію і Церкву». На нашу думку, основна мета Місії полягала у спробі приєднання відродженого православ'я до складу Румунської автокефальної православної церкви (РАПЦ) і використання її в інтересах румунської окупаційної адміністрації. На відміну від радянського партійно-державного апарату, окупаційна влада ставилася толерантно щодо духовно-релігійних потреб населення.

Після звільнення області від німецько-румунських окупантів, співробітництво з окупаційною адміністрацією стало основним мотивом переслідування віруючих та пастирів. Почалися арешти священиків, які залишились на окупованій румунами території, отримали приходи від румунської Місії. Так, 5 жовтня 1944 р. був заарештований священик Входо-Ієрусалимської церкви м. Одеси (на 2-й Заставі) М. Г. Остапчук який «окупантів називав визволителями», проводив антирадянську агітацію тощо. На початку грудня 1944 р. справу передали до Воєнного трибуналу, який 20 січня 1945 р. виніс вирок — 10 років ВТТ з поразкою в правах згідно пунктів «а, б, в» ст. 29 УК УРСР терміном на 5 років[14].

---

[12] Архів УСБУ в Одеській обл. – Спр. 17051-п. – Арк. 107–108.
[13] Молва. – 1942. – 8 грудня.
[14] Архів УСБУ в Одеській обл. – Спр. 8489-п. – Арк. 70.

«За зраду Батьківщині» були репресовані псаломщик церкви св. Миколая м. Акермана (нині Білгорода-Дністровського) Микола Іванович Градинар. Його заарештував відділ контрозвідки «Смерш» Одеського Військового округу у червні 1945 р. Був теж засуджений Особливою нарадою при НКВС до 8 років ув'язнення[15].

За проведення масових молебнів протягом 1942–1943 рр. та співробітництво у журналі «Християнська Трансністрія» був засуджений до 10 років ВВТ колишній лектор богословських курсів в Одесі за часів румунської окупації, одеський протоієрей Ф. Ф. Флоря-Флорь[16].

Інспектора підвідділу релігійних культів дирекції культури м. Одеси, професора теології, випускника Київської духовної академії В. Ф. Чемену було покарано за читання лекцій на тему «Про психологію дитячої душі розбещеної антирелігійною більшовицькою пропагандою». Тема лекції зазначалася у редакційній статті газети «Молва» від 17 грудня 1942 р.[17]

Жертвами репресивної системи після визволення Одещини стали й не чисельні представники католицької церкви. Проте боротьба саме проти священиків-католиків була безкомпромісною і жорстокою. Попри те, що на Одещині навіть за румунської окупації було дуже мало віровідданих католиків (переважно німці, поляки, французи), все ж римо-католицькі клірики були найнебезпечними, так вважали співробітники органів НКДБ. Вони вказували, що піддані Ватикану — єзуїти, ніби, були носіями антирадянщини, агентами Ватикану, дискредитували діяльність державно-партійного керівництва і навіть виступали проти створення фонду оборони СРСР тощо. Показовими стали процеси над двома католицькими священиками — єзуїтом, військовим капеланом П'єтро Леоні та ассумпціоністом (монах-католик, який проповідував у східному обряді) Жаном Ніколя. Кілька років тому відомий український історик Юрій

[15] Архів УСБУ в Одеській обл. – Спр. 22196-п. – Арк. 55.
[16] Там само. – Спр. 16327-п, т. 4. – Арк. 1234.
[17] Там само. – Арк. 1310

Данилюк описував трагічну долю цих людей[18]. Цікавими є й біографічні матеріали викладені в книзі дослідника католицизму Антуана Венгера «Рим і Москва»[19].

П'єтро Леоні особисто був знайомий з папою римським Пієм XII і перед від'їздом до Одеси мав з ним розмову про призначення на службу в Одеський католицький костьол. На допиті він заявив, що його заарештували «як католицького священика», бо ніякого ворожого до радянської влади ставлення він не виявляв, спростовував безбожність, захищав католицьку церкву і папу римського від звинувачень у контактах з фашистами. Але він відмовлявся від активної пропаганди серед прихожан приймати участь у підписанні на займи і збирати гроші на оборону СРСР, вважаючи таку пропаганду не духовною справою. Однак, П. Леоні серед прихожан свого костьолу збирав кошти на Червоний Хрест, сім'ям фронтовиків та інвалідам війни. Особисто перерахував 1000 крб. на користь страждальців[20].

У квітні 1941 р. був заарештований настоятель французького костьолу Жан Ніколя, також звинувачений у зв'язках з Ватиканом, за шпигунську діяльність та антирадянську агітацію на території СРСР.

Особливою нарадою при НКВС СРСР обидва католицьких священика були засуджені до ВТТ: П. Леоні до 10 років ув'язнення, а Ж. Ніколя — до 8. Останній, лише в 1954 році витримавши страждання й муки, зміг повернутися на батьківщину, до Франції.

Отже, нова хвиля репресій щодо духовенства в умовах Другої світової війни, по-суті, не відрізнялася від попередньої довоєнної. Причини, методи, та наслідки залишалися незмінними, змінювалися й страждали лише люди.

---

[18] Див.: *Данилюк Ю.З.* Сліди «злочину» вели у Ватикан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 331–336.

[19] *Венгер Антуан.* Рим и Москва. 1900–1950. – М.: Русский путь, 2000. – С. 540–543.

[20] Архів УСБУ в Одеській обл. – Спр. 22851-п. – Арк. 61–61зв.